

Sanojen sähköiset suhteet

JARMO H. JANTUNEN

Professorin juhlaluento 11. joulukuuta 2013 Jyväskylän yliopistossa

Aivan kuten meillä ihmisillä, myös kielen sanoilla on suhteita. Ja kuten meidän ihmisten, myös sanojen suhteet voivat olla helposti havaittavia ja selitettäviä, yksinkertaisia ja läpinäkyviä – tai piilossa olevia, vaikeasti havaittavia, epäselviä ja hankalasti selitettäviä. Yhtä kaikki, sanat kiinnostavat ihmisiä, kuten suhteetkin. Erityisesti sanojen merkitykset ja syntyhistoria kiehtovat mieliä, samoin kuin esimerkiksi taivutus ja käyttö oikeinkirjoituksen näkökulmasta. Myös synonymia, vastakohtasuhteet ja moninaiset käyttötavat esimerkiksi idiomeissa ja sanonnoissa, kuten *hanskat* idiomissa *lyödä hanskat tiskiinkin* tai *kynä* ilmauksessa *ei ole penaa lin terävin kynä*, ovat kiehtovia, toisinaan hauskoja ja kielitieteen näkökulmasta tarkasteluakin vaativia. Mitä tapahtuukaan idiomille *vetää lärviin*, jos jälkimmäinen sana muutetaan monikon nominatiiviin? Tässä on esimerkiksi S2-opiskelijalle ihmettelemistä ja opettajalle selittämistä.

Edellä mainitut sanojen käyttöön ja merkitykseen liittyvät ilmiöt ovat ehkä syntyhistoriaa lukuun ottamatta yleensä kuitenkin melko helppoja selittää, eikä analyysiin tarvita laajoja aineistojakaan. Mutta kun sanaston käytön pintaa halutaan raaputtaa vähän syvemmältä, eivät sanojen monimutkaiset suhdeverkostot aukea kielenkäyttäjän tai tutkijankaan intuition avulla. Silloin tarvitaan avuksi laajoja ja kieltä edustavasti kuvaavia tutkimusaineistoja, korpuksia.

Sanat ja sähköiset aineistot: *ammuuko suuri Polle?*

Aina suhdeverkostojen kuvaamiseen ei toki tarvita laajoja aineistoja, vaan suhteita voidaan selvittää kielitiedon ja kielenulkoisen maailman avulla: *Mansikki* yleensä *ammu* *navetassa* ja *Polle* *hirnuu pilttuussa*. Jos sen sijaan *Polle ammuu navetassa*, lienee jotain pahasti vialla tai kyse on kielellä leikkittelystä. Samoin yleensä rasvat nimenomaan *härskiintyvät* ja leivät *homehtuvat* – molemmat kuvaavat pilalle menemisen prosessia. Sanoilla on siis niille tyypillisiä käyttötapoja ja kontekstuaalisia merkityksiä, mutta kovin

usein ne eivät ole yhtä helposti havaittavissa ja selitettävissä kuin edellä mainitut. Miten esimerkiksi eroavat toisistaan tuiki tutut adjektiivit *iso* ja *suuri* sekä verbit *liikahtaa* ja *hievahtaa*? Näiden selittäminen tarvinnee jo hieman pohtimista. Entä kun sanojen abstraktisuus lisääntyy entisestään: ovatko *saakka* ja *asti* täysin synonyymisiä, entäpä *aivan* ja *ihan*? Ainakaan pienemmät, usein kieltenopiskelijoiden käsissä kuluvat sanakirjat eivät tahdo tehdä eroja tällaisten sanojen kesken.

Mitä käsitteellisempiä ja kielenulkoisesta maailmasta riippumattomampia sanat tai niitä laajemmatkin ilmaukset ovat, sitä tyyppillisempää on, että niiden käytön kuvaukseen tarvitaan laajoja aineistoja intuition rinnalle. Kielenkäyttäjän ja lingvistinkin intuitio on siitä mielenkiintoinen, että se ohjaa meitä kyllä käyttämään ilmauksia tyyppillisesti, mutta sen avulla voi olla vaikea selittää ilmausten todellista käyttöä. Tämän ovat useasti kokeneet muun muassa juuri he, jotka opettavat suomea ulkomaalaisille: Miksi ei sanota *Minulla on aivan paljon rahaa*? Kun kysymys esitetään yhtäkkiä luokahuoneessa, tulee helposti mieleen vastata, että ”näin ei vain ole tapana sanoa”.

Mitä voisimme sitten tehdä, että sanojen – ja muidenkin kielenilmiöiden – käyttöä voitaisiin kuvata tarkemmin? Pitäisikö sanakirjoja parantaa ja koostaa erityisiä sanakirjoja esimerkiksi kielenopetuksen tarpeisiin? Pitäisikö kehittää opetusta ja menetelmiä? Entä kerätä uusia ja entistä laajempia tutkimusaineistoja, jotka on tallennettu sähköisiksi materiaalipankeiksi? Vai jopa pyrkiä katsomaan kieltä sellaisista näkökulmista, jotka eivät toistaiseksi ole olleet kovin tyyppillisiä ja suosittuja suomen kielen tutkimuksessa? Vastaus näihin kaikkiin on kyllä.

Suurin osa tähän mennessä ilmestyneistä sanakirjoista on jossain määrin kielen todellisesta käytöstä irrallisia. Vaikka niitä tekevätkin kieliassiantuntijat, usein jopa tutkimustietoon perustuen eivätkä vain kieli-intuitionsa avulla, harvoin sanakirjatyössä käytetään hyväksi laajoja materiaalipankkeja ja niistä johdettuja tuloksia systemaattisesti. Syynä tähän on yksinkertaisesti se, että sanakirja-artikkelien laatiminen on työlästä ja hidasta jo nykyiselläänkin, ja vielä hitaampaa siitä tulisi, jos sanojen kuvaus perustuisi laajamittaiseen tilannekontekstin ja käytön analyysiin. Niinpä on edelleen mahdollista, että sanakirjat, ja mikä on huomattava, myös oppikirjat, sisältävät ilmauksia, jotka ovat harvinaisia, tai niistä puuttuu ilmauksia ja erityisesti käyttötapoja, jotka ovat nimenomaan kielenkäytön kannalta tavallisia. En toki väitä, etteivätkö sanakirjat saisi sisältää kielen harvinaisia ilmaisukeinoja – päinvastoin. Ongelmallisempaa sen sijaan on, jos tyyppillinen kielenkäyttö ei ole saanut niissä jalansijaa. Hyvin moni kielenkäyttäjän nimittäin suhtautuu sanakirjoihin normatiivisesti ja katsoo niistä kielenkäytölleen mallia.

Yksi kielen tutkijoiden ja sanastotyöläisten ongelma on kieliaineistojen rajallinen käyttömahdollisuus: vain harvat kieltä monipuolisesti kuvaavat aineistot ovat vapaasti käytettävissä tai tarkoituksen näkökulmasta tarpeeksi laajoja. Aineistot on koottu usein tiettyä tarkoitusta varten, eikä niitä voi kovinkaan helposti käyttää johonkin muuhun tarkoitukseen, saatikka jakaa yleiseen käyttöön. Lisäksi monet aineistot ovat nykykielen kuvauksen kannalta jo hieman vanhentuneita.

Tilanne on onneksi kuitenkin muuttumassa. Esimerkiksi Turun yliopistossa kootaan aineistoa, jonka materiaalina on koko suomenkielinen Internet-materiaali. Lisäksi suomalaiset yliopistot ovat kattavasti menossa mukaan Euroopan komission

päätöksellä perustettuun Clarin-Eric-konsortioon¹, jonka tavoitteena on tuoda olemassa olevat kielivaroitukset avoimesti kaikkien niitä tarvitsevien käyttöön. Tässä ovat mukana muun muassa Jyväskylän ja Oulun yliopistojen suomi vieraana kielenä -aineistot. Monia suomalaisia kielentutkimuksen aineistoja muutetaan parhailaan sellaiseen muotoon, jossa ne olisivat saatavilla niin sanotusti yhden luukun periaatteella: samasta paikasta löytyisivät monet suomen- ja muunkieliset aineistot sekä niiden käyttöön tarvittavat työkalut. Tämä helpottaisi muun muassa kieltenopettajien työskentelyä. Heidän pääsytään kieliaineistoihin on nimittäin tähän asti ollut erittäin rajoitettua, elleivät he ole sattuneet olemaan jonkin suomalaisen tutkimusorganisaation jäseniä.

Sanat ja sähköiset suhteet: Mikko ja hänen miehensä

Sanat, kielenkäyttö, suhteet, avoimuus. Nämä käsitteet ovat olleet esillä tarkastellessani edellä sanoja, niiden fraseologisuutta ja tämän kuvaamiseen tarvittavia aineistoja. Kun ne liitetään nykyiseen maailmantilanteeseen tai vaikkapa meille tuttuun suomalaiseen yhteiskuntaan, voimme luoda uusia kurkistusikkunoita yhteiskuntaan, jossa elämme.

Kielellä, sanoilla, myös luodaan suhteita, kuten kaikki hyvin tiedämme omasta kokemuksestammekin; ne eivät ole vain suhteessa toisiinsa. Ajatusten, toiveiden ja tarkoitusprien kielennykset kielenkäyttötilanteessa kertovat merkityksistä, joita annamme ilmiöille kussakin tapauksessa. Sanoilla esimerkiksi kerrotaan välittämisestä ja rakastamisesta, halveksunnasta tai jopa vihasta, mutta myös laajemmin sosiaalisista ja yhteiskunnallisista arvoista, asenteista, verkostoista ja järjestelmistä. Ilmauksilla voidaan rajata joku ryhmään kuuluvaksi, toiset ryhmän ulkopuolelle – toiseksi. Sanoilla on valtaisa voima. Sanat ihastuttavat ja kaunistavat elämää – mutta ne myös sattuvat ja satuttavat, ja niiden käyttöä voidaan jopa pelätä. Aina ei edes tarvitse olla kyse mistään kulttuurisesti tai uskonnollisesti vältettävistä tabuasioista tai -sanoista; aivan tavallisetkin sanat ovat tiettyissä konteksteissa ja tiettyjen ihmisten käytössä hyvinkin lautauneita.

Kun esimerkiksi mies käyttää puolisostaan puhuessaan sanaa *vaimo* – tai nainen puolisostaan *mies* –, ei asiassa ja kielenkäytössä ole yleensä mitään erikoista eikä puolisoa tarkoittavien sanojen valintaa ehkä sen kummemmin edes pohdita. Mutta jos mies puhuu *miehestään* tai nainen *vaimostaan*, on aina kyseessä jonkinlainen julkitulo ja kannanotto. Kaapinovien raottelulle tulee useita mahdollisuuksia – tai paineita satunnaisista tuttavatapaamisista lähtien aina viranomaisasiointiin ja virallisiin tilanteisiin asti.

Vaikka asenneilmasto onkin muuttumassa sekä Suomessa että osittain maailmalakin, heteronormatiivisessa maailmassa samaa sukupuolta olevien pariskuntien osapuolet joutuvat miettimään yhä uudestaan, kuinka paljon ovat valmiita paljastamaan itsestään kielen ja sanojen kautta. Puhuako peitellen *siipasta*, *puolisosta*, *paremmasta*

1. Fin-Clarinin kotisivut ovat osoitteessa <http://www.helsinki.fi/fin-clarin>.

puoliskosta vai avoimesti *miehestä* tai *vaimosta*? Ja mitä homomies vastaa silloin, kun häneltä joku kysyy sormuksen nähtyään, mitä *vaimosi* tekee työkseen? Hyvältätoinen kysymys voikin aiheuttaa ahdistavan valintatilanteen: Kuinka paljon olen valmis kertomaan itsestäni, ja mitä avoimuus aiheuttaa? Mitä viestinnässä tapahtuu sen jälkeen, jos korjaan kysyjää oikeille raiteille suhteeni laadusta?

Kysymyslistaa voidaan jatkaa: Minkälaisia tunteita tai asenteita sukupuolen paljastavien tai paljastamattomien ilmausten käyttäminen aiheuttaa yhtäältä viestin lähettäjässä ja vastaanottajassa ja toisaalta epävirallisissa ja institutionaalisissa tilanteissa, ja mitä puolestaan peittely tai avoimuus saavat aikaan viestintätilanteessa? Syntyykö viestintään ja tilanteeseen jokin sellainen ulottuvuus, jota siinä ei muuten olisi? Sähköistyykö viestintä jollakin tapaa? Pitääkö avoimia sananvalintoja ylipäätään joutua miettimään?

Tämä kaikki on edelleen erittäin vähän tutkittua; kysymykset ovat avoimia ja kaipaavat selvittämistä. Ehkä jossain määrin oireellista on, että suomen kielen johtava sanakirjakin, *Kielitoimiston sanakirja*, määrittelee edelleen esimerkiksi *miehen* nimenomaan naisen kumppaniksi ja *pariskunnan* miehen ja naisen väliseksi suhteeksi (KS s. v. *mies, parisuhde*):

mies

3. naisen kumppanina.

a. aviomies. *Mies ja vaimo. Ottaa mies. Hänen nykyinen, tuleva miehensä. Hänellä ei ole miestä.* Laajemmin avomiehestä.

b. yl. osapuolena suhteessa naiseen. *Tyttö tapasi elämänsä miehen. Olla miehiin mennä.* taipuvainen eroottisiin suhteisiin miesten kanssa. *Naistenmies* (myös \leftrightarrow) naisten ihailema mies; naissankari.

pariskunta

mies ja vaimo, aviopari, avopari; joskus yl. mies ja nainen parina; myös eläimistä *Vanha pariskunta. Lapseton pariskunta. Oliko pöydässämme istunut pariskunta aviopari? Joutsenpariskunta poikueineen.*

Vaikka kieli muuttuu erityisesti sanaston ja ilmausten tasolla välillä hyvinkin nopeasti yhteiskunnan muuttuessa ja uusien ilmiöiden syntyessä, se voi myös kantaa ja vahvistaa vanhoja arvoja, asetelmia ja asenteita. Kielen ja sanojen avulla voimme kuitenkin halutessamme yhtä hyvin myös muuttaa asetelmia ja asenteita.

Niin sanottu kaapista ulos tuleminen on ollut paljon esillä alkuvuoden uutisissa. Erityisesti urheilijoiden homoseksuaalisuus on yhteiskunnassamme edelleen hankalaksi koettu asia. Yhteiskunta- ja kulttuuritieteiden alalla on tutkittu tätä kaapista ulos tulemisen prosessia ja sitä, mitä se on henkilölle aiheuttanut (Legate, Ryan & Weinstein 2012; Parkkinen 2003). Miten sen ovat kokeneet itse ulos tulijat, heidän vanhempansa tai sisaruksensa? Monet ovat kuvanneet ulos tulemistaan siten, että heillä ei ollut sanoja kertoa itsestään ja tunteistaan. Myös läheiset ovat saattaneet kokea toivotto-
muutta eivätkä ole osanneet valita sanoja tai keskustella asiasta. Yhteiskunnallista, sosiaalista ja kielellistä mallia ei ole ollut helposti tarjolla. (Ks. Parkkinen 2003.) Toivot-

tavasti näitä sanoja ja tapoja löytyy tulevaisuudessa yhä enemmän ja helpommin. Tähän myös me kielentutkijat voimme vaikuttaa ja siten auttaa tasa-arvoisemman yhteiskunnan luomisessa.

Lähteet

- KS = *Kielitoimiston sanakirja*. Kotimaisten kielten keskuksen julkaisuja 166. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus & Kielikone 2012. <http://mot.kielikone.fi/mot/jyu/netmot.exe?motportal=80> (3.2.2014).
- LEGATE, NICOLE – RYAN, RICHARD M. – WEINSTEIN, NETTA 2012: Is coming out always a 'good thing'? Exploring the relations of autonomy support, outness, and wellness for lesbian, gay, and bisexual individuals. – *Social Psychological and Personality Science* 3 s. 145–152.
- PARKKINEN, MARJA-LEENA 2003. *Ulos kaapista. Tositarinoita homoseksuaalisuuden kohtaamisesta*. Helsinki: Like Kustannus.

Kirjoittajan yhteystiedot:
etunimi.sukunimi@jyu.fi